

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Թուրքերի ոչ մեծաքանակ կանոնավոր զորքերը և բազմաթիվ թուրք ու քուրդ բաշիբողուկներից կազմված ջոկատները մայիսի սկզբներին (Տ. ա.) Դարսի կողմից շարժվելով՝ ԶԵԼ-ԴՐՈՒՅԻ բաշիբողուկների հետ միացած անցնելով ԶԵԼԴՐՈՒՅԻ լեռները, հայտնվում են Զավախիքում։ Նրանց մի մասը 1918-ի մայիսի 7-ին (20-ին) գրոհում է Կարծախի ու Սովորայի ուղղությամբ դեպի Ախալքալաք, իսկ մյուս մասը՝ մայիսի 8 (21)-ին ՄԵծ Խանչալի գյուղի վրայով՝ Սաթխա։

Այդ մասին Սաթխայի հեծյալ պահակախմբի տղաները անմիջապես տեղեկացնում են գյուղի Ազգային խորհրդին ու զինվորականությանը։ Ազգային խորհուրդն անմիջապես զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Հ. Խանոյանին կարգադրում է ընդառաջ գնալ թշնամուն և թույլ շտալ նրան մըտնելու Մ. Խանչալի։ Հեծյալ ջոկատը Հ. Խանոյանի և Մ. Մշեցյանի հրամանատարությամբ սլանում է դեպի Մ. Խանչալի։ Հեծյալներին կրնկակոխ հետևում է հետևակը՝ Գարեգին Սուքիայանի գլխավորությամբ։ Դեպի թշնամին են նետվում նաև պահեստայինները, որոնք ազգային խորհրդի տագնապի կոչին անսալով՝ ոտքի էին ելել, վերցնելով տանն ունեցած զենքերը, որոնցից ոմանք էլ եղաններով էին զինվել։ Այդ օրը Սաթխայի ազգային խորհուրդը կարողանում է ոտքի հանել նաև հարևան ՄԵծ և Փոքր Արագյալների, Օրոջալարի և Խոջաբեկի մարտունակ երիտասարդության որոշ մասին։ Աշխարհազորայինների գլուխ էր անցել ազգային խորհրդի անդամ Զաքար Կակոսյանը, որի մասին ժամանակակիցները խորին ակնածանքով են արտահայտվում որպես հայրենասեր, կամացին ու խիզախ անձնավորության։ Նա խստապահանջ էր բոլորի, առաջին հերթին՝ իր և որդիների նկատմամբ... Տղաներից պահանջում էր լինել ամենավտանգավոր տեղերում, չնայած նրանց դեռահասությանը։ Նա որդիներին դիմում է այս-

պես. «Պետք է կովեք անձնազոհաբար, ինչը պահանջվում է մեր ժողովրդի փրկության համար, հակառակ դեպքում ձեր հերը կանիծեմ...»

Սաթիայի հեծյալները ավելի շուտ են մտնում Մեծ Խանչալի, քան թշնամին կգրավեր այն։ Մեծիանչալեցիները և փոքրիանչալեցիները դիրքեր մտած սպասում էին թշնամու մոտենալուն... Թուրքերը, տեսնելով հայ զինվորների խիզախ առաջիաղացումը, կանգ են առնում գյուղից հարավ գտնվող քլրի վրա և պատրաստվում կասեցնելու սաթիացիների գրոհը։ Նրանք, հարմար տեղում տեղավորելով գերմանական տիպի գնդացիրը, սկսում են գնդացրային, ինչպես նաև հրացանացին կրակ տեղալ մեր հեծյալների ուղղությամբ։ Վերջիններս իջնում են ձիերից և փորսող տալով առաջանում դեպի թշնամին։ Սաստկանում է թշնամու կրակը և մեր քաջերին գամում գետնին։ Ավելորդ զոհեր պետք չեր տալ։ Գլխավոր հրամանատար Հ. Խանոյանը, իր մոտ կանչելով հեծյալների հրամանատար Մ. Մշեցյանին, խորհրդակցում է նրա հետ և որոշում երկու կտրիճ տղաների ուղարկել թշնամու գնդացիրը լոեցնելու։ Մամիկոն Փահլևանյանը և Գալուստ Բրոյանը, լսելով այդ, ցանկություն են հայտնում գնալ։ Զինվորների մարտական ոգին խիստ բարձր էր։ Շատերն են ցանկանում կատարել այդ կարևոր ու դժվարին հանձնարարությունը, սակայն հրամանատարներն ընտրում են առաջիններին, որոնք պատերազմելու մեծ փորձ ունեին։ Մամիկոնն ու Գալուստը փորսող տալով առաջանում են դեպի թշնամու գնդացիրը, իսկ մյուս զինվորները հրացաններից կրակ են տեղում թշնամու վրա և նըրանց ուշադրությունը շեղում ձորակների ու քարերի միջով սողացող երկու խիզախներից։ Երբ տղաները բավականին մոտենում են գնդացրորդին, Մամիկոնը կանգնում է ամբողջ հասակով և նոնակը նետում դեպի գնդացիրը։ Նոնակը նպատակակետին չի հասնում, իսկ Մամիկոնը վիրավորված թշնամու գնդակից՝ ընկնում է գետնին։ Գալուստը սողեսող մոտենում է ընկերոջը, նրան տեղափոխում հարմար տեղ և վիրակապում, որից հետո սողեսող առաջանում է դեպի թշնամու գնդացիրը, նետում է նոնակն ու սպանում գնդացրորդին։ Լուսմ է թշնամու գնդացիրը։ Գալուստը նույնպես վիրավորվում է։

Հեծյալները ոտքի են ելնում և «ուռա» գոշելով նետվում

առաջ: Տեղ էր հասել նաև հետեւակը, իսկ հեռվում երևում էր մոտեցող աշխարհազորը:

Թուրքերը, որոնք երեխ երբեք չեին սպասում հայերի կողմից այսպիսի ցասումնալից ու հզոր գրոհի, սարսափահար սկսում են փախչել: Հեծյալներն իրենց գցելով ձիերի թամբերին, հետապնդում են թշնամիներին և քշում գավառի սահմաններից դուրս:

Թուրքերն այս մարտում տալիս են երեք սպանված, բազմաթիվ վիրավորներ և մեկ գերի, սաթիւացիները՝ միայն երկու վիրավոր:

Թշնամուն քշելուց հետո Սաթիայի ազգային խորհրդի որոշմամբ մեծիանշալեցիներին (ի դեպ Մեծ Խանշալի էին տեղափոխվել փոքրիանշալեցիները) վերաբնակեցնում են Սաթիայի գերեզմանատան մոտ՝ ուղղմանակատի գծից հեռու, ապահով լինելու համար:

Այս առաջին և փայլուն հաղթանակն է՛ և ավելի է բարձրացնում հայերի մարտական ու բարոյական ոգին, բայց չի թուլացնում նրանց զգոնությունը: Սաթիացիները լավ էին հասկանում, որ իրենք գործ ունեն ահեղ և նենգ թշնամու հետ: Սաթիայի զինված ուժերի մի մասը վերադարձավ Օրլովկայի մոտի ճամբարը, իսկ մյուս մասը մնաց Մեծ Խանշալիում՝ հսկելու ուղղմանակատի Մեծ Խանշալիից մինչև Դիլիֆ գյուղն ընկած մոտ 4 կմ հատվածը: Սաթիայի փոքրաթիվ զորքին վիճակված էր պահելու ուղղմանակատի հսկայական գիծը (10—12 կմ):

ՆՈՐ ՀԱՂԹԱՆԱԿ

Ինչպես վերեւում ասվեց, երբ Կարծախի մոտ թուրքերը մայիսի 7(20)-ին հանկարծակի բերեցին հայկական զորքերին վերջիններիս անփությության պատճառով և ստիպեցին նահանջել, շատ զինվորներ, ինչպես և զինվորների խմբեր, Կարածախի ուղղմանակատում ամեն ինչ վերջացած համարելով (չնայած այդպես չեր դեռևս) թողնում էին գունդը և զնում իրենց գյուղերը ընտանիքներին սատար լինելու: Ախալքալքից փոխգնդապետ Առաքելովի թույլտվությամբ հեռացավ նաև Սաթիայի հասարակության գյուղերից (Սաթիա, Խոջաբեկ, Օրոշալար, Մեծ Արագյալ, Փոքր Արագյալ, Գանձա, Փոկա)

Կամավոր զինվորագրված մարտիկներից կազմված վաշտը՝ սարթիսացի, ցարական բանակի նախկին սպա Ստեփան Մուշեղի Կոպալյանի հրամանատարությամբ։ Վաշտի կորիզը կազմում էին սարթիսացիները (մոտ 40 մարդ)։ Նրանք իրենց հետ բերում են նաև մի թնդանոթ (Առաքելովն էր այն տվել)՝ սակավաթիվ արկերով։ Հրանոթի անձնակազմի հրամանատարն էր ցարական բանակի նախկին հրետանավոր խոջաբեկցի Զոբանյան Հարությունը։ Հրանոթը տեղավորում են Սաթիսայի բերդի վրա, որտեղից ամբողջ Գոգաշեն սարահարթը երևում էր ինչպես ափի մեջ։ Մայիսի 10(23)-ին Ազգային խորհուրդը Կոպալյանի այս վաշտը ընդգրկում է Սաթիսայի զինված ուժերի մեջ։ Վաշտը դիրքավորվում է ուղղաճակատի Մեծ Խանչալի-Դիլիֆ հատվածում։ Թուրքերը, որ այդքան հեշտ հաղթանակ էին տարել Կարծախում, Մեծ Խանչալիի մոտ կրեցին ծանր պարտություն և հետ շպրտվեցին, որի հետեւ վանքով Կարծախի հատվածում սիրտ չարեցին առաջ շարժվել նահանջող հայկական գնդի հետևից, նույնիսկ այն դեպքում, երբ գավառի հարավ-արևմտյան հատվածի հայությունն իր զինյալների հետ միասին գաղթել էր Թափարավանի աջ ափը, մինչև Գորու գավառի սահմանները...

Թուրքերը չեին կարող տանել նման անհաջողությունը, երբ ամբողջ ուղղաճակատում իրենք էին դրության տերը։ Մայիսի 16(3)-ին գրավելով Ալեքսանդրապոլը, ինչպես ասվել է վերևում, մայիսի 18(5)-ին Ալեքսանդրապոլից դեպի Զավախիք զորքեր ուղարկեցին այն գրավելու, հայերին տեղահան անելու, բնաջնջելու և թուրքաբնակ Բորչալուի վրայով Թիֆլիսի վրա գնալու։

Թուրքական կանոնավոր զորամասը համարվեց նրանց անհամբեր սպասող Աղբաբայի (այժմ Ամասիայի շրջ.) թուրքերով և հարավից շարժվեց դեպի մարտնչող Սաթիսայի վրա։

Թուրքական մեծաքանակ զորքերի Զավախիք շարժվելու լուրը Սաթիսայի հետախույզներ Օննիկ Պճարյանն ու Իսպիրյանը անմիջապես հասցրին գյուղի Ազգային խորհրդին։ Գյուղի Ազգային խորհրդիր այս մասին տեղեկացրեց Ախալքալաքի Ազգային խորհրդին և Առաքելովին։ Սաթիսայի զինված ուժերը, որոնք առաջին փայլուն հաղթանակից հետո բարձր տրամադրություն ունեին, բերվեցին մարտական պատրաստության։ Կոպալյանի վաշտը հանվեց Մ. Խանչալիի մոտից

և տեղափոխվեց Օրլովկայի հատվածը՝ ձախ թևը։ Սաթիացիներին օգնության եկավ Ալեքսանդրապոլից դեպի Սաթիանահանջող հայ զինվորների 50 մարդուց բաղկացած մի ջոկատ։ Ոտքի հանվեց նաև Սաթիայի գյուղական հասարակության աշխարհագործ...

Սաթիայի զորքը համալրվեց նաև Ալեքսանդրապոլից հեռացած սաթիացի (Նունյան Ակենդ, Յազբարյան Կուրղին, Իսպիրյան Արզուման, Բոռբոյան Կարո, Համբարյան Արտավազդ և շատ ուրիշներ) զինվորներով...

Մայիսի 13(26)-ին բազմաքանակ թշնամին հայտնվեց Բուղդաշենի (ոռոսական Գորելովկա գյուղը) սարահարթում, Օրլովկա և Մ. Խանչալի գյուղերի մոտ...

Հնչեց տագնապը և Սաթիայի պաշտպանները անմիջապես մարտի պատրաստվեցին՝ սպասելով թշնամու մոտենալուն։ Զինված ուժերին օգնության հասան նաև Սաթիայի ու հարեվան գյուղերի աշխարհագորայինները, որոնք դիրքավորվեցին Սաթիայի զինվորականության կողքին։ Թշնամին, այս անգամ ցուցաբերելով զգուշություն, պահանջում է զենքը վայր դնել և դադարեցնել դիմադրությունը՝ խոստանալով խնայել նրանց կյանքը։ Սակայն մեզ հայտնի է Սաթիայի ազգային խորհրդի և քաջարի պաշտպանների տրամադրությունը... Վերջիններս խոհեմաբար շեն համաձայնում ոչ մի պայմանի։ Թուրքերը Օրլովկայի հատվածում դիմում են գրոհի։ Սաթիայի պաշտպանները թույլ են տալիս նրանց մոտենալու և, եթե կարելի էր արդեն անվրեալ հարվածել, հնչում է հրամանը՝ կրակ։ Թնդում է առաջին համազարկը, հետո՝ երկրորդը, երրորդը, և թշնամին կորուստներ տալով, քաշվում է հետ։ Թուրքերը, վերադասավորելով ուժերը, ձեռնարկում են երկրորդ գրոհը։ Սաթիայի մարտիկները, կանխելով այս գրոհը ևս, դուրս են նետվում դիրքերից և դիմում հակագրոհի։ Թղթնամին առանց ուշքի գալու փախչում է՝ մարտադաշտում թողնելով սպանվածներ ու վիրավորներ։ Հեծելազորը, հետապնդելով նրանց, քշում է դեպի Աղբաբա... Մի քանի թուրք ասկյարներ գերի են վերցվում։ Սաթիայում ազգային խորհուրդը նրանց հարցաքննելուց հետո բանտարկում է։

Նույն օրը (մայիսի 13-ին) ուղարձակատի Մ. Խանչալիի հատվածում թշնամին, շնայած ուժերի գերազանցությանը, ը-

Համարձակվեց հարձակվել։ Այստեղ մինչև մայիսի 18-ը շարունակվում էին դիրքային կռիվները՝ փոխհրածգությունը։

Այս երկորդ ժանր պարտությունը անշափի անհանգստացրել էր թուրքական բանակի հրամանատարությանը, ինչպես վկայում են թուրք ուղղմագերիները, թուրքական հրամանատարության կարծիքով Սաթիայի մոտ դրսից ինչ-որ կանոնավոր զորքեր կան կամ Անդրանիկն է այնտեղ հայտնվել իր ահարկու ջոկատով։ Այս ենթադրության մեջ որոշ հիմքեր եղել են, որովհետեւ, ինչպես գրում է Խորհրդային Միության մարշալ Հովհաննեսը. Բաղրամյանն իր «Мои воспоминания» (Երևան, 1979г. стр., 76 և 86) գրքում, գեներալ Անդրանիկն իր զորամասով այդ ժամանակ Քարախաչի լեռնանցքի շրջանում է եղել, որը Սաթիայից 30—35 կմ հեռավորության վրա է գտնվում։ Սակայն հասկանալի է, որ Անդրանիկը տվյալ դեպքում մասնակցություն չի ունեցել սաթիացիների գոյամարտին։

Սաթիայի պաշտպանների այդ համառության ու քաջության համար, գերիների վկայության համաձայն, թուրքերը գյուղն անվանել են Ղայա-տաշ (Ժայռ)...

ԱՅՆՈՒՄԵՆԱՅԻՎ ԶՀԱՆՁՆՎԵՑԻՆ...

Երկրորդ հաղթանակը թուրքական բանակի կանոնավոր զորքերի դեմ էլ ավելի քաջալերեց ու ոգևորեց Սաթիայի պաշտպաններին, չնայած զգացվում էր զինամթերքի պակաս, այնուամենայնիվ, զորքի և ընդհանրապես, ժողովրդի բարոյական ոգին բարձր էր։

Թուրքական զորքերը այդ օրերին միաժամանակ ծանր պարտություններ կրեցին Սարդարապատում և Բաշ-Ապարանում։

Սաթիան թուրքական հրամանատարության համար դարձել էր ինչ-որ առեղծված։

Թուրքերը երբեք չեին ների իրենց այդ պարտությունների համար, նրանք ամեն կերպ ձգտում էին գրավել Ախալքալաքը, և ահա նրանց ճամփին կանգնած էր «Ժայռ»՝ Սաթիան...

Գեներալ ֆոն Լոսովը շատ էր անհանգստացած թուրքերի այդ ծավալապաշտական զործողություններից և տագ-

նապով 1918-ի մայիսի 23(10)-ին Կ. Պոլսից հեռագրում է Բեռլին.» ... Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գրավել են նրանք... թուրք զորքեր են գտնվում Ախալքալաքից դեպի Հարավ ճակատում և առաջանում են դեպի Թիֆլիս և Երևան...» («Մշակ» 1920 թ. № 28):

Թուրքերը համալրում ստանալով՝ մայիսի 17(30)-ին Բուղդաշենի (Գորելովկայի) սարահարթում սկսեցին նոր հարձակում Սաթիսայի զինված ուժերի վրա...

Թուրքերը Կարծախի և Սուլդայի վրա նետել էին հիմնականում բաշիբողուկներից կազմված զոկատներ, իսկ կանոնավոր մեծաքանակ զորքը, ինչպես տեսանք վերևում, Ալեքսանդրապոլից էր շարժվում Զավախիք:

Սաթիսացիների համար սպասվում էր խիստ անհավասար կոիվ, որովհետև թշնամին նրանց մի քանի անգամ գերազանցում էր թե՛ զորքի թվակազմով, թե՛ զենքով, թե՛ պատերազմելու փորձով։ Թշնամին ուներ 4 թնդանոթ, բազմաթիվ գնդացիրներ, իսկ Սաթիսայի զինվորականությունը (ընդամենը մոտ 500 կովող, այն էլ մեծամասնությունը անփորձ աշխարհազորացիններ) ուներ մեկ հրանոթ՝ շատ քիչ արկերով և միայն մեկ գնդացիր՝ անբավարար քանակի փամփուշտներով, որոնք Ախալքալաքից նահանջելիս իրենց հետ բերել էին Ա. Կոպալյանի վաշտի զինվորները։ Ընդհանրապես զգացվում էր ուղղմամթերքի մեծ պակաս։

Մայիսի 17(30)-ին կեսօրին թուրքական առաջապահ զորքերը բաշիբողուկների ուղեկցությամբ մոտենում են Բուղդաշենին (Գորելովկա), Նրանք որոշ հանգստից հետո անցնում են հարձակման Սաթիսայի զորքերի ձախ թևի վրա։ Սաթիսացիների կրակե պատնեշը սասանեցնում է շարքերը։ Թշնամին զոհեր տալով նահանջում է։ Սպասելով հիմնական ուժերի տեղ հասնելուն, նրանք նախապատրաստվում են թարմ ուժերով գրոհելու։

Ինչպես վերևում ասվեց, այստեղ՝ ձախ թևում էր գտնվում Սաթիսայի զորքի ընտիր մասը։ Այստեղ էին գլխավոր հրամանատարը և շտաբի պետը։ Հ. Խանոյանը ուղղմաճակատի աջ թևի հրամանատար Ա. Կոպալյանից պահանջում է թողնել Դիլիֆը և ամրանալ Մ. Խանչալիում՝ ուղղմաճակատի գիծը կարճացնելու (5—6 կմ) նպատակով և նոր ուժեր ուղարկել օգնության ձախ թևին։ Աջ թևում թշնամին դեռևս սիրտ

Հէր անում հարձակվել։ Նախորդ պարտությունները նրանց լավ դաս էին եղել... Զախ թեր համալրում ստանալով՝ երեկոյան ետ է մղում թշնամու նաև երկրորդ կատաղի գրոհը։ Անընդհատ տեղացող անձրել, ձյունը (Զավախքի համար սովորական երևույթ է գարնանը, երբեմն նույնիսկ ամուսնը՝ ձյուն տեղալը), անթափանց մութը, հայերի համառ դիմադրությունը ստիպում են թուրքերին գրոհը հետաձգել մինչև հաջորդ առավոտյան...»

Ազգային խորհուրդը որոշում է՝ օգտվել մթությունից՝ ետքաշել գորքը ու նոր դիրքեր գրավել գյուղի մերձակայքում՝ ուղղմանակատի գիծը կարճացնելու և ուժերը համակենտրոնացնելու համար։

Մինչև ոսկորները թրջված, մրսած ու հոգնած զինվորները սկսում են գաղտնի տեղաշարժը։ Զախ թեր Օրլովկա գյուղի մոտից ետքաշելով մոտ 4 կմ, դիրքավորվում է ուստական Ղարաղալա (Սպասովկա) գյուղի մոտ՝ «Ղարաղալու յամջըներ» կոչվող վայրում, գետի աջ ափի ժայռերի մեջ, «Սատկածներ», «Հոտաղդըմի» կոչվող հանդամասերում, որտեղ դեռևս մեկ ամիս առաջ դիրքերը փորվածքատրաստ էին։ Աշ թեր, որը երեկոյան ետ էր քաշվել Դիլիֆից, ետքաշեց նաև Մ. Խանչալիից 7—8 կմ դեպի Օրջալար և ամրացավ այնտեղ՝ գյուղի հարավային կողմի հանդամասերում՝ «Շոռաղում» և «Դավալիում»։ Այսպիսով, ուղղմանակատի գիծը, անցնելով Սաթխայի հարավարևմտյան եզրով, 5—6 կմ. երկարությամբ ձգվում էր Սպասովկայից մինչև Օրջալար։ Զորքի դիրքավորվելուց հետո հրամանատարությունը թույլ տվեց զինվորներին հերթով ջոկերով, դասակներով, զնալ գյուղ՝ շորացնելու ու փոխելու շորերը։ Այս ամենը կատարվում էր մեծ զգուշությամբ ու քարձր կարգապահությամբ։

Անձրեի ու ձյան, ցրտի պատճառով հայ զինվորները, որոնք սարսափելի հոգնած էին, թրջված, վիրավոր, չէին կարողանում աշք փակել, գոնե փոքրինչ հանգստանալ։ Թուրքերի վիճակը բոլորովին ուրիշ էր։ Նրանք, շափազանց մեծ գերակշռություն ունենալով Սաթխայի ուժերի նկատմամբ, առանց երկյուղ կրելու հանգստանում էին գրաված գյուղերում։ Զենքի և ուղղմամթերքի պակասը լրացնելու համար ազգային խորհուրդը Ախալքալաք է ուղարկում Ատուր Տեր-

Ստեփանյանի ջոկատը, ինչպես նաև Տեր-Խորենին ու Զորաբարել Նունյանին։ Այդ վտանգավոր ու դժվարին օպերացիայի համար, անձրեսու ու մովթ գիշերը շատ հարմար էր, որի քողի տակ Սաթիայի պատվիրակությունը բարեհաջող հասնում է Ախալքալաք։ Գտնում են Առաքելովին և նկարագրում ծանր իրադրությունը, խնդրում օգնություն։ Առաքելովը զենք ու զինամթերք է տալիս նրանց և խորհուրդ՝ գաղթել... Ուրիշ ոչնչով չէր կարող օգնել։ Պատվիրակությունը վերադարձի ճանապարհին մարտի է բոնվում վրահասնող թուրքերի հետ, որի ժամանակ սպանվում է Ատուրը։ Զոկին հաջողվում է զենքն ու զինամթերքը տեղ հասցնել։ Երբ Տեր-Ստեփանյան (Տեր-Ստեփանյան) և Զորաբարել Նունյանը ազգային խորհրդին հայտնում են, թե ամբողջ գավառը գաղթում է, իսկ Առաքելովն առաջարկում է Սաթիային և գաղթել, առաջանում է իրարանցում... Ազգային խորհրդը Տեր-Սամվելի (Տեր-Գրիգորյան), Զաքար Կակոսյանի, Սարգիս Խանոյանի, ինչպես նաև նրանց կողմնակիցների պահանջով որոշում է ոչ մի դեպքում չգաղթել, նույնիսկ չգաղթեցնել կանանց, երեխաներին ու ծերերին, մնալ ամբողջ գյուղով ու կովել մինչև վերջ... Ազգային խորհրդը որոշում է Տեր-Խորենին ու Զ. Նունյանին կովողների մեջ խուճապ առաջացնելու համար խիստ պաժել։ Ժողովուրդը, որը խոնված էր գրասենյակի շուրջը, քարկոծում է նրանց։ Վերջիններս հարազատների աշակցությամբ մի կերպ փախչում են Ծալկա։

Մայիսի 18(31)-ի առավոտյան նույնպես շարունակում էր ձյուն տեղալ։ Քնատ, հոգնած, մինչև ոսկորները թրջված, մրսած Սաթիայի պաշտպանները լուռ սպասում էին թուրքերի հերթական գրոհին։ Երբ թշնամին տեսնում է հակառակորդի դիրքերը դատարկված, կարծում է, թե պաշտպանները փախել են։ Սակայն հետախուզելով պարզում են սաթիացիների նոր դասավորությունը և առավոտյան ժամը 4-ին սկսում գրոհը։ Նրանք դիմում են իրենց ավանդական խորամանկությանը։ Իրենց առջևից քշելով բերում են ոռւսական գյուղերին պատկանող խոշոր եղջերավոր անսունների մի ամբողջ նախիր... Պաշտպանները հանկարծակի են գալիս, սակայն խուճապի շեն մատնվում։ Այս անելանելի վիճակից կարող էր դուրս բերել միայն հրետանին։ Եվ

սկսում է գործել Սաթիսայի միակ հրանոթը։ Հ. Զոբանյանի գլխավորությամբ հրետանավորները Սաթիսայի բերդի ավերակներից կրակ են տեղում Ղարաղալայի (Սպասովկա) սարահարթով դեպի սաթիսացիների դիրքերը սողացող թշնամու վրա։ Արկերը ճշգրտորեն հասնում են իրենց նպատակակետին։ Անասուններն սկսում են այս ու այն կողմ փախչել ու ցրվել, թուրք զինվորներն իրենց հերթին կրում են զգալի կորուստներ։ Գրոհող թշնամու զինվորները հնձվում են նաև պաշտպանների հրացանային համերաշխ համազարկերից։ Մի քանի ժամ անընդհատ ուղղմանակատի ձախ թևում տեղի էին ունենում թեժ մարտեր։ Սաթիսացիների անձնազոհ գործողությունները, նրանց գրաված հարմար դիրքերը հորդացած գետի աջ ափին, ինչպես և դիպուկ հարվածող միակ հրանոթը, խիստ դժվարացնում էին թուրքերի բազմաքանակ զորքերի առաջխաղացումը։ Հ. Խանոյանի հրամանով Ա. Կոպալյանը, աջ թևում թողնելով միայն աշխարհազորայիններին, որոնք հերոսաբար շարունակում էին թշնամուն կասեցնել նրա դիրքերում, իր վաշտով օգնության է հասնում ձախ թևի քաջարի պաշտպաններին։

Կեսօրին թշնամին զգալով Սաթիսայի ուժերի խիստ պակասը, որոշում է շրջանցել պաշտպանների ձախ թևը և անցնել նրանց թիկունքը։ Որոտում է թշնամու հրետանին, որի պաշտպանության ներքո թուրք զինվորների մի վաշտ վազքով անցնում է Սպասովկայի հարավային մասում գտնվող կամրջով, որը Սաթիսայի պաշտպանները գուցե անհեռատեսորեն չեն պայթեցրել, և «Ղարա-Ղալա» ամրոցի հարավարևելյան կողմից առաջանում դեպի մերոնց թիկունքը։ Մերոնք ստիպված ճգում են պաշտպանական գիծը, ուղղմանակատի նոսրացման գնով։ Սաթիսայի հրանոթը լոել էր արդեն՝ արկերի վերջանալու պատճառով, զգացվում էր փամփուշտների խիստ պակաս։ Թշնամին արհամարհելով մեծաթիվ կորուստները, սողում էր առաջ։

Վերջապես վրա հասավ նաև այն կումինացիոն պահը, երբ զգացվեց թշնամու գերակշիռ ուժերի առավելությունը...

Ազգային խորհուրդը նախագահ Կարապետ Շառուկյանի գլխավորությամբ ստիպված համաձայնեց, որ ձախ թևի ուժերը կանոնավոր նահանջեն (նրանց գլխին կախված էր շրջապատման վտանգը)։ Ազգային խորհուրդը որոշեց նաև

գյուղի բնակչությանը՝ կանանց, երեխաներին ու ծերերին, կազմակերպված կերպով գաղթեցնել Շալկա, քանի դեռ թուրքերը չեին հասցրել մտնել գյուղ։

Ժամանակ շահելու համար թշնամուն հարկավոր էր ամեն գնով կասեցնելու եվ պաշտպանները կատարում էին անկարելին ու ցույց տալիս անվեհերության ու անձնազոհության աներևակայելի օրինակներ։ Գլխավոր հրամանատարը զորքի նահանջն ապահովելու համար դասակներից մեկը թողեց որպես վերջապահ (արիերգարդ)։

Անձնուրաց կտրիճները թշնամուն պահեցին այնքան ժամանակ, մինչև պաշտպանների հիմնական ուժերը գյուղի մերձակայքում նոր դիրքեր գրավեցին։ Նրանց մեծ մասը նահատակվեց, իսկ ոմանք ծանր վիրավոր վիճակում գերի վերցվեցին։ Միայն քչերին հաջողվեց հասնել նահանջողներին։ Խիզախաբար զոհվեցին՝ Մկրտիչ Խանոյանը (Հ. Խանոյանի եղբայրը), Բափել Թորոսյանը, Եղիկի-քուրդ Կոստանը, ազգային խորհրդի անդամ Զաքար Կակոսյանի դեռահաս տղաները՝ Պետրոսն ու Հովակի, որոնք «Ճերմակհողնոց» վայրում դիմադրում են թշնամուն մինչև վերջին փամփուշտը, մինչև իրենց զիսատվելը, ինչպես և շատ ուրիշ քաշեր։ Վիրավոր վիճակում գերի բռնվածների թվում էին Ստեփան (Տաշտամիր) Սանոսյանը և ուրիշներ։

Նոր ուղղմանակատի գիծը, «Օցուտ թըփը» կոչվող բլրից գյուղի եզրով ձգվելով 3 կմ, հասնում էր «Ատաներ» կոչվող մարգագետինը։ Պաշտպաններին հաջողվում է թշնամուն կասեցնել ևս 1—2 ժամ, որի շնորհիվ բնակչության մեծամասնությունը հասցնում է դուրս գալ գյուղից և փախչել Մ. Արագյալի ուղղությամբ։ Թշնամին մտնում է գյուղ, կատաղի մարտեր են տեղի ունենում գյուղի փողոցներում, որի ժամանակ ոտքից վիրավորվում է շտաբի պետ Հմայակ Փահլանյանը և գերի վերցվում կնոջ հետ միասին։ Պաշտպանների բժիշկ Հարություն Մանվելյանը վերջին վիրավորներին է նստեցնում ձիասայլերի վրա, երբ թուրքերն արդեն մոտենում են։ Նա վերցնում է հրացանը, հրամայում է շարժել ֆուրգոնները և ինքը դիրք է գրավում ցանկապատի հետևում։ Նա երկու ծերունիների հետ այնքան է մարտնչում, մինչև սայլերը հեռանում են գյուղից։ Հերոսի մահով զոհվում է նաև բժիշկ Մանվելյանը՝ Մարդ-մարդը։

Երբ վիրավորներին տեղափոխող ֆուրգոնները դուրս են գալիս գյուղից, գլխից վիրավոր Ստեփան Կոպալյանը նկատում է, որ թուրքական զորքերի մի մեծ խումբ, ճեղքելով մեր զորքերի շարքերը, բերդի արևելյան կողմից մոտենում են գերեզմանատանը՝ նահանջողներին շրջապատելու նպատակով։ Զնայած ծանր վերքին, Ստեփանը վերցնում է հրացանը և իշնում ցած։ Նրա հետ գերեզմանաքարերի հետևում դիրքեր են գրավում նաև նրա հայրը՝ Մուշեղը, և հորեղբոր տղաները՝ եղիա և Խոսրով Եղեքի Կոպալյանները։ Նրանց հետ էին նաև Ստեփանի մայրն ու կինը՝ կրծքի երեխան գրկին։ Զնայած Ստեփանի հորդորներին հեռանալ իրենցից և միանալ գաղթողներին նրանք մնացին անդրդվելի։

Չորս Կոպալյանները դիպուկ կրակով սկսում են հնձել թուրք զինվորներին, որոնք բլրից իշնելիս իսկական թիրախ էին դառնում։ Այդ անհավասար մարտը բավականին երկար է տևում։ Սպանվում են տասնյակ ասկյացներ։ Զոհվում են նաև եղիան, Մուշեղը, Խոսրովը։ Ստեփանը վիրավորվում է ձախ թևից, բայց շարունակում է կրակել մինչև վերջին փամփուշտը, որից հետո դուրս է քաշում սուրը և մահացու խոցում իրեն մոտեցող ևս մի քանի թուրք զինվորների և ընկնում հերոսի մահով։ Ստեփանի մորն ու կնոջը գերի են վերցնում, իսկ որդուն՝ սպանում մոր գրկում... Գերի վերցրած ականատեսների վկայության համաձայն բլրի լանջին ու գերեզմանատան եղրին Կոպալյանների կողմից այնքան շատ սպանված թուրք զինվորներ են եղել, որ «անցնիլ չեր ըլլի...»։

Կոպալյաններն իրենց կյանքի գնով հնարավորություն են տալիս Սաթիայի զինված ուժերի կենտրոնին՝ դուրս գալու գյուղից ու ազատվելու շրջապատման վտանգից և պաշտպանելով ժողովրդին՝ նահանջելու դեպի Արագյալ։ Մեր քաջարի պաշտպանները թշնամուն Մ. Արագյալի մերձակայքից ետ են մղում այնքան ժամանակ, մինչև կանայք, երեխաներն ու ծերերը Մեծ ու Փոքր Արագյալների միջև եղած նեղ կամրջով անցնում են գետի աջ ափը։ Վերջում անցնում են պաշտպանները և պայթեցնում կամուրջը։ Առանց կամրջի հորդացած ու կատաղած թափարավան (Փարվանա) գետն անցնելն անկարելի էր։ Մերոնք Փ. Արագյալից

մինչև Դումոն (Սաղամո) լիճը ձորի պոնկին դիրքեր են գրավում և կանխում թուրքերի գետն անցնելու անհույս փորձերը։ Թշնամին, պարզելով, որ լճի մոտ կամուրջ կա, ուժերը տեղափոխում է այնտեղ։ Մերոնք էլ իրենց հերթին են շարժվում դեպի կամուրջը։ Սակայն, չեն հասցնում կամուրջը քանդել և թուրքերին հաջողվում է գետն անցնել և մտնել ավերակ ու անմարդաբնակ թումոն գյուղը։ Գյուղատեղից վերևի սարահարթը բարձրանալ, որտեղ մերոնք էին, թուրքերը շկարողացան, որովհետև եռանկյունի հիշեցնող «Վրա» կոչվող հարթությունը երկու կողմից եղրերից խիստ զափթափ էր և բնական ամրոցի տպավորություն էր թողնում։ Այստեղ մեր պաշտպաններին օգնության են հասնում գանձացիների զինված ջոկատները, որոնք դիրքավորվել էին «Սուրբ Հովհաննես» բլրի հարավային լանջին։ Թուրքերն ստիպված նահանջում են թումոնից։ Նրանց մի մասը շարժվում է դեպի մահմեդականներով բնակեցված Սաղամո գյուղը, որի բնակիչներին Ախալքալաքի ազգամոլներից պաշտպանել էին սաթիացիներն ու գանձացիները և թույլ չեն տվել անգամ դիպչելու նրանց մազին։

Արդեն մութ էր։ Թուրքերն իրենց սև գործն ավարտած համարելով՝ Սաղամոյից այն կողմ շանցան։ Սակայն թիքքարի լեռնանցքի շրջանում վիտում էին Բորչալուի գավառի թուրք բաշիբողուկների զինված ջոկատները։ Սաթիայի գաղթականներ, ինչպես նաև նրանց հետ գաղթող՝ Սաթիայի գյուղական հասարակության մյուս գյուղերի բնակիչները, իրենց պաշտպանների օգնությամբ ու հսկողությամբ, որոնք բազմիցս հետ էին մղում Բորչալուի թուրքերի հարձակումները, դանդաղ շարժվում էին դեպի թիքքարի լեռնանցքն ու իջնում Ծալկայի հյուրընկալ հայկական գյուղերը և ապաստան գտնում՝ Նարդեսն, Ղուշչի, Այազմա, Աշղալա, Ղզլքիսա (Կարմրավանք) և այլ գյուղերում։

Թուրքական գորքերը, գրավելով Սաթիան, խուզարկում, թալանում և գերի են վերցնում գյուղում մնացած պառավներին, ծերերին, որոնք չեն կարողացել կամ չեն հասցրել հեռանալ և ոմանք էլ չեն ուզեցել հարազատների համար «ավելորդ բեռ» դառնալ։ Գերի են վերցնում նաև վիրավորներին՝ ընդամենը 800 մարդ։ Հարեւան գյուղերից հավաքելով ևս 560 հայ գերիների, լցնում են եկեղեցին։ Սաթիայի գե-

ոիներին հավաքում և գիշերը քշում են Սուբիասյան Ղևենի գոմը և դուռը փակում³¹¹...

Թուրք ասկյարները ներխուժում են գոմը: Նրանցից մեկը նետվում է դեպի Աննան, որը Սաթիայի զորքի շտաբի պետի կինն էր և վիրավոր ամուսնու հետ գերի էր վերցվել: Ամուսինը՝ Հմայակ Փահլևանյանը պառկած էր մսուրի մեջ և վերքի պատճառով չէր կարողանում շարժվել: Երբ թուրքն ակսում է քաշքշել գեղեցկունից, Աննայի ազգական-ներից Տաշտամիր (Ստեփան) Սանոսյանը, որը նույնպես վի-րավոր էր, վեր է թոշում և թուրք ասկյարին այնպես է ապահում իր հուժկու աջով, որ վերջինս ուշագնաց փովում է գոմի սալահատակին... Ասկյարները՝ զարմացած գերու հանդգնությունից, սկզբում չգիտեին ինչ անել, հետո, սթափ-վելով նետվում են դեպի Տաշտամիրը: Հրամանատարը ետ է պահում նրանց և դիմում ուշքի եկած ասկյարին. «Գյա-վուրին շոպանես, թե չէ...»: Ապա հրամայում է ասկյարնե-րին դուրս գալ գերիների մոտից: Այդ ժամանակ Տաշտա-միրի պառավ մայրը լացակումած մոտենում է սպային, բըռ-նում ձեռքն ու համբուրում, այնուհետև ոսկու շարանը հա-նում է ճակատից ու խոթում նրա գրպանը: Գերիները զարմացած էին: Ոմանք այն կարծիքին էին, թե թուրք սպան սովորական բարի և լավ մարդ էր, ոմանք էլ նրա այդ քայլը համարում էին տղամարդու ասպետական վերաբերմունք քաջ ու ասպետ տղամարդու նկատմամբ, մի քանիսն էլ գտնում էին, որ սպան հավանաբար իր զինվորի հետ անձնական հա-շիվներ է ունեցել և այլն...

Գիշերն անցնում է անշափի ծանր ու լի տագնապներով... Առավոտյան գերիներին դուրս են հանում և կալում ծնկի շոքեցնում, ասելով, որ բոլորին գնդակահարելու են... Այդ պահին ձիով գալիս է ինչոր սուրհանդակ և փոխանցում հրամանը՝ գերիներին շոպանել, քշել Ախալքալաք: Նրանց այնտեղ մի քանի օր պահելուց հետո թույլ են տալիս «մե-ծահոգաբար»՝ գնալու ծալկա:

311 ՏԵ՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 141:

ԱՂԵՏ ԱՄԵՆԱԿՈՐԾԱՆ

Հնկավ Սաթիան, որը գավառում փաստորեն մայիսի 21(8)-ից հետո միակ իրական ուժն էր, որ պահում էր թուրքերին և թույլ չէր տալիս առաջ շարժվել գավառի խորքերը...

Սաթիայի, Խոջաբեկի, Օրոջալարի, Մեծ Արագյալի, Փոքր Արագյալի, Մեծ Խանչալիի, Փոքր Խանչալիի բնակիչները հեռացան թշնամու կրակի տակ և իրենց հետ ոշինչ չկարողացան վերցնել։ Հարյուրհազարավոր փութ հացահատիկ և տասնյակ հազարավոր գլուխ անասուններ մնացին թշնամու ձեռքը...

Թուրքական զորքն ազատորեն շարժվեց դեպի Ախալքալաք, որտեղ, ինչպես նաև Թափարավան գետի ձախ ափին ընդհանրապես ոչ մի հայ և վրացի չէր մնացել։ Գումբուրդո, Դիլիսկա, Վաշիան և այլ գյուղերի այն համարձակ գյուղացիները, որոնք մայիսի 7(20)—8(21)-ի գաղթից 4—5 օր հետո վերադարձել էին իրենց գյուղերը, մայիսի 18(31)-ին նորից բռնեցին գաղթի ճամփան և հասցրին անցնել գետի աջ ափը։

Հայկական գնդի մնացորդների կողքին, Թափարավան գետի աջ ափին, Մաջատիա և Կուլիկամ գյուղերի մերձակայքի բլուրների լանջերին, դիրքավորվեցին նաև Գումբուրդոյի, Դիլիսկայի, Վաշիանի, Մաջատիայի, Կարծախի և այլ գյուղերի զինված ուժերը։

Գնդի պահեստները Ախալքալաքում, որպեսզի թշնամուն չմնան, Առաքելյանի հրամանով հրդեհվեցին։

Թուրքերը, որ առանց դիմադրության հանդիպելու մտել էին Ախալքալաք, մայիսի լույս 19 (ն. տ. հունիսի 1)-ի գիշերը անցնելով գետի աջ ափը՝ սկսեցին հարձակումը, օդովելով թանձր խավարի ընձեռած հնարավորություններից... Նրանք գաղտագողի մոտեցան հայերի դիրքերին։ Նրանց առջկից շարժվող Հոկամ և այլ թուրքական գյուղերի հայերեն լավ գիտեցող բնակիչները գոռում էին. «Հայեր, չկրակեք, մենք հայեր ենք, փախչում ենք թուրքերից...»։ Գումբուրդոցիների դիրքերին այսպես մոտենալով՝ շրջապատում են 72 մարդուց բաղկացած ջոկատը, գումբուրդոցիները կըռվում են առյուծի նման՝ թշնամուն պատճառելով մարդկա-

յին մեծ կորուստներ և օգտվելով խավարից, ճեղքում են շրջապատռումն ու նահանջում թողնելով 14 սպանված³¹²:

Հայ զինվորականները թշնամու գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ՝ կովելով նահանջում էին: Մայիսի 19-ի կեսօրին հասան Արագովա գյուղը և գյուղի մատուցներում դիրքավորվեցին: Այստեղ մերոնք թշնամու մի քանի գրոհներ ետ մղեցին: Առանձնապես աշքի ընկան՝ պորուշիկ Գևորգ Գուլանյանի և կապիտան Ռեզնիկովի ստորաբաժանումները:

Մերոնք թշնամուն այնքան պահեցին, մինչև որ գաղթականների վերջին խմբերը հեռացան դեպի Բակուրիան և Շալկա:

Մայիսի 20 (Հունիսի 2-ին) գավառից դուրս եկան նաև մեր զորքերը, և ամբողջ գավառն իր հսկայական հարստություններով՝ միլիոնավոր փութ հացահատիկով, տասնյակ հազարավոր անասուններով և այլն, անցավ Թուրքիային...

Ինչպես գրում են ժամանակի թերթերը, Հունիսի 2 (մայիսի 20-ից) հետո գավառի հարավ-արևելյան մասում եղած իրավիճակը հայտնի չէ... Ենթադրում են, որ այնտեղ դեռևս շարունակվում են կոիվները³¹³:

Ճշմարտությունն այն է, որ Սաթիայի և Հարևան գյուղերի բնակչությունը Շալկայի ճանապարհին շարունակում էր կովով առաջ շարժվել, որովհետև Բորչալու գավառի թուրքական հեծյալ ջոկատները վխտում էին Թիքքար լեռնանցքի տարածքում և հաճախակի հարձակումներ կատարում գաղթականների վրա, նրանց անասունները քշելու փորձ անում...

1918-ի Հունիսի 4-ին (մայիսի 22-ին) կնքվեց Բաթումի տիսրահուշակ պայմանագիրը՝ «Խաղաղության և բարեկամության դաշինքը», համաձայն որի, Ախալցիայի և Ախալքալաքի գավառները, նույնպես անցան Թուրքիային:

Գրավելով Ախալքալաքի գավառը, թուրքերն այնտեղ մնացած հայերին, բացառությամբ հայ կաթոլիկների, համարյա բոլորին կոտորեցին...

312 Այս թիվը Գումբուրդոյի ժամանակակիցներից ոմանց պատմածով՝ պետք է լինի 40, սակայն մեծ մասը, ինչպես նաև մեծարգո պարոն Զարմայր Սարգսի Խանոյանը (պաշտպանության հրամանատար Զ. Խանոյանի եղբոր տղան) ճշգրիտը համարում են 14-ը...

313 Տե՛ս «Կավказское слово», 1918 թ., № 119:

Խորենիա և Թաքչա գյուղերի բնակիչները որոշում են չգաղթել։ Այս գյուղերում ապաստանած, գավառի հարավային շրջանների մի քանի հարյուր բնակիչներ ևս մնացին տեղում...

Խորենիայում՝ գյուղի բոլոր 600 բնակիչներին և 400 մարդ էլ այլ գյուղերի բնակիչների՝ ընդհանուր թվով 1000 կանանց ու երեխաների լցնում են երկու մարագ (տղամարդկանց սրի էին քաշել), թնդանոթային կրակով փլցնում են մարագները և բոլորին ոշնչացնում փլատակների տակ։

Ինչպես պատմում են ականատեսները, մարագների փլատակներից մեկ շաբաթ վիրավորների տնքոցներ են լսվել։

Շատ քշերին է հաջողվում մազապուրծ լինել։ Մոտ 100 գեղեցիկ հայուհիների տեղական թուրքերը տարել էին կնության, որոնց թվում Մեծ Խանչալի գյուղի դպրոցի վարժուհի Սիրանույշ Տերոյանին³¹⁴։

Նույն քստմնելի պատկերը կրկնվում է նաև Թակչայում։ Մեծ Գոնդուրա գյուղի ծխատեր՝ Հակոբ քահանա Անտոնյանը, որն իր գերդաստանով ապաստանել էր Թակչայում, գյուղի բնակչությանը փրկելու համար 10000 ռուբլի է տալիս թուրք բարբարոսներին։ Սակայն թուրքերը մնում են անդրդվելի իրենց հրեշտային վճռի մեջ և կատարում են ոճիրը...

Սկզբից խաբում և զինաթափում են տղամարդկանց (այդ կատարում էին տաճիկ (Թուրքիայի) զորքերը, թուրք խուժանի հետ միասին)՝³¹⁵։

Այսօրետև, առաջինն սպանում են Հակոբ քահանա Անտոնյանին և հետո ժողովրդին (մոտ 1000 մարդ) տանում են Խորենիա, լցնում հարդանոցները և ոշնչացնում նույն մեթոդով, ինչպես խորենեցիներին³¹⁶։

Վերջին տարիներս Խորենիայի և Թակչիայի անմեղ զռերի հիշատակին նրանց սերունդների կողմից կանգնեցված են հուշարձաններ նույն մարագների տեղերում, որտեղ տեղի էր ունեցել զարհուրելի եղեռնագործությունը։

Ճիշտաղների ճանկերից մազապուրծ եղած 80 հազարից

314 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 127։ Նաև «Հորիզոն», 1918 թ., № 129։

315 Տե՛ս «Հորիզոն» 1918 թ., № 129։

316 Տե՛ս «Հորիզոն», 1918 թ., № 140։

ավել հայեր և 20 հազար վրացիներ³¹⁷, թողած միլիոնավոր փութ հացահատիկ սոված ու կիսամերկ կուտակվել էին Բակուրիանի անտառներում և Ծալկայում³¹⁸:

Սովամահ լինող ժողովուրդը դիմում էր բոլոր միջոցներին: Շատերը նույնիսկ փորձ են արել՝ գնալ և իրենց գյուղերից հաց բերել: Սակայն նրանց այդ փորձերը մեծիմասամբ ավարտվում էր ողբերգությամբ: Հուլիսի 21-ին Բարալեթի յայլաղի մոտ թուրքերն սպանում են Զավախիքի՝ հաց բերելու համար գնացած գումբուրդոցի 11 անդեն տղամարդու...³¹⁹:

Սովը, ցուրտն ու համաճարակը հնձում էին գաղթականը:

Նոյեմբեր ամսի դրությամբ Բակուրիանում օրական 150 գաղթական էր մահանում, իսկ Ծալկայում՝ 200—300:

Նոյեմբերի 20-ի դրությամբ, երբ սկսվեց գաղթականների վերադարձը Զավախիք, 80 հազար հայերից մնացել էր կեսը (նույն հարաբերակցությամբ էլ վրացիներ էին մնացել...):

Մեծ Խանչալի գյուղի 1700 բնակիչներից կենդանի էր մնացել 550 մարդ, իսկ Սաթիսայի 3250 բնակիչներից ընդամենը՝ 700 մարդ: Համեմատաբար գանձացիների վիճակը միշտարական էր՝ 2060 մարդուց կենդանի էին մնացել 1340 հոգի³²⁰: Գանձացիներից իսպառ ոչնչացել էր Գասպարյանների 12 ընտանիքից և 90 շնչից բաղկացած տոհմը: Սաթիսացիներից ամբողջովին ոչնչացել էր 50 ընտանիք: Սաթիսացի Ղուլա-Կարոյի (Սանոսյան) 27 մարդուց բաղկացած գերդաստանից կենդանի էր մնացել 5 մարդ...³²¹

317 Ախալքալահի գվառի վրացիներից բացի, նաև Ախալցխայի գավառի բազմաթիվ վարցական գյուղերի բնակիչներ են մտնում այս 20 հազարի մեջ...

318 ՏԵ՛ս «Հորիզոն» 1918 թ., № 119: Նաև «Մշակ» 1918 թ., № 119:

319 ՏԵ՛ս «Հորիզոն», 1918թ., № 153:

320 Գանձացիների կորուստների համեմատաբար քիչ լինելը պայմանավորված էր նրանով, որ նրանք հասցրել էին գաղթել կազմակերպված ու իրենց հետ սայլերով տանել հաց, ինչպես և անասունները...

321 ՏԵ՛ս «Նոր հորիզոն», 1918 թ., № 2: